

Benestar social: anàlisi de les necessitats i dels serveis socials i educatius de les Illes Balears

Lluís BALLESTER BRAGE i Belén PASCUAL BARRIO

Professors de la Universitat de les Illes Balears, Departament de Pedagogia i Didàctiques Específiques, i membres del grup de recerca GIFES (Grup d'Investigació i Formació Educativa i Social)

1. Introducció al concepte de benestar social

El concepte de benestar forma part de l'imaginari col·lectiu de les societats avançades, tant pel seu valor individual com per les seves atribucions socials i polítiques. Des de la perspectiva dels drets humans, l'Organització de Nacions Unides considera el benestar com un procés pel qual s'amplien les oportunitats de les persones i s'afavoreix el seu desenvolupament.

Des de la perspectiva dels drets humans, l'Organització de Nacions Unides considera el benestar com un procés pel qual s'amplien les oportunitats de les persones i s'afavoreix el seu desenvolupament. En el primer Informe sobre desenvolupament humà (ONU, 1990), es defensa un model de desenvolupament que no només es refereix a la seva dimensió econòmica, sinó també l'ètica, la cultural i l'ecològica. Des d'aquest punt de vista, el grau de compliment dels drets humans pot valorar-se d'acord amb el nivell de cobertura de les distintes necessitats socials relacionades amb la seguretat (que eviten la violència i permeten la supervivència), el benestar (que eviten la misèria: necessitat d'alimentació, aire, abríc, assistència sanitària o educació), la llibertat d'elecció i expressió (que eviten la repressió) i la identitat i pertinença (que eviten l'alienació: treball, oci, família o grups) (Galtung, 1990).

En les societats tecnològicament avançades, a partir de la segona meitat del segle xx l'extensió de les pràctiques polítiques de benestar cercava la millora de les condicions de vida de la població, per a la qual cosa es plantejava estratègies redistributives, l'atenció específica de la pobresa i l'accés a béns com la salut o educació. En aquest sentit, la

finalitat de les polítiques socials s'entén com la promoció del benestar i el desenvolupament per garantir l'exercici de la ciutadania.

La finalitat última de l'Estat del benestar és la consecució de la ciutadania i l'equiparació jurídica de tots els individus, independentment de les diferències individuals. Els drets socials abasten des d'un mínim de benestar i seguretat econòmics fins al dret a participar socialment i a viure d'acord amb els estàndards de vida predominants en la societat (Titmuss, 1981; Marshall i Bottomore, 1998). Des d'aquesta perspectiva, el benestar social esdevé una institució important i integrada en la nostra societat, que proporciona serveis generals fora del mercat basant-se en el principi de necessitat i ampliant les oportunitats de vida per a tothom.

Aquesta definició integral del benestar implícita en les polítiques públiques pateix un retrocés a les darreries del segle xx. Les transformacions socials i econòmiques en el context del capitalisme informacional se sumen a un l'increment progressiu de la pobresa i les desigualtats arreu del món. La voluntat de l'ONU per enfrontar aquesta problemàtica es materialitza en dues agendes (2000 i 2015). L'agenda vigent actualment (ONU, 2015) es fonamenta en els Objectius de Desenvolupament Sostenible (orientats a frenar la pobresa, promoure la salut i el benestar de la població mundial) i marca l'any 2030 com a termini per al seu assoliment. Mentrestant, els governs intenten preservar els reptes de l'Estat Social en un context en el qual el món de l'economia, el treball, les comunicacions i les relacions socials es troben en profunda transformació.

2. L'anàlisi de les necessitats socials i els serveis socials

Des d'una perspectiva contextual, les necessitats no es limiten a l'àmbit econòmic ni són estàtiques, sinó que són producte de la dinàmica social i del sistema de relacions existent; és a dir, es troben immerses en processos socials concrets (Ballester, 1999).

Coincidint amb aquesta visió dinàmica i contextual, el procés d'inclusió social es veu condicionat pels àmbits econòmic, sociofamiliar i polític. Aquests àmbits influeixen directament sobre la consecució d'autonomia (a través del mercat de treball i l'accés a l'ocupació), sobre la ciutadania (mitjançant la participació política) i sobre l'arrelament de les persones (a través de la xarxa sociofamiliar). D'aquests tres àmbits, n'hi ha dos que influeixen especialment sobre els processos d'inclusió social i, per tant, també sobre la prevenció de les situacions de vulnerabilitat: la família i el treball. El grau d'integració sociofamiliar i la integració econòmica a través del mercat de treball determinaran en bona mida el grau d'inclusió social, alhora que el risc a iniciar processos d'exclusió (Castel, 1997; Reglero, 2007).

El concepte d'exclusió social es va començar a utilitzar amb l'intent de superar una consideració limitada de la pobresa (centrada en les mancances materials) i aportant a l'estudi de les necessitats socials una visió integral. Els factors de risc d'exclusió poden agrupar-se en tres dinàmiques o processos socials:

- Personals i familiars: ingressos, salut física i mental; habitatge; formació; ocupació; participació social; autoestima; xarxa social; estructura i origen familiar (ètnic, socioeconòmic...), i entorn residencial.
- Socioculturals: factors de risc pel que fa a l'existència de desigualtats; valors; actituds, etc.
- Socioeconòmics i polítiques públiques: **estructura socioeconòmica**; cobertura pública de les necessitats, polítiques urbanístiques, econòmiques, d'ocupació, d'immigració, socials, de salut, educatives, etc.

L'indicador AROPE (At Risk of Poverty and/or Exclusion) de la Unió Europea mesura el percentatge de població que es troba en risc de pobresa o d'exclusió social d'acord amb el nivell d'ingressos (inferior al llindar de pobresa, valor que correspon a un 60 % de la mitjana de la renda nacional), la privació material severa i l'ocupació. D'acord amb aquest indicador en el darrer informe d'EAPN-España (Llano, 2018), el 24,7 % de la població de Balears està en risc de pobresa o d'exclusió social¹, dos punts per sota de la mitjana estatal i amb una tendència al descens als darrers anys.

Pel que fa a la renda mitjana per unitat de consum, les dades mostren un creixement des dels darrers deu anys que situa les Illes Balears entre les comunitats amb la renda més alta (la cinquena): 18.312 €, un 11,7 % superior a la renda mitjana estatal. Tot i així, un 39,2 % de la població té ingressos inferiors a 1.000 € al mes i un 11,1 % es troba en els trams més baixos de renda; és a dir, guanya menys de 5.546 € per unitat de consum a l'any. Mentrestant, un 15,2 % de la població es troba en els trams d'ingressos més elevats; aquest percentatge és el tercer més elevat de totes les comunitats, només inferior al del País Basc i Madrid.

Aquest increment de les desigualtats i la polarització de les rendes, situa en una posició de major vulnerabilitat les dones i la gent gran. Un 33,3 % de totes les pensions (un 54,2 % si es consideren només les de viduïtat, majoritàriament de dones) tenen un import inferior al llindar de pobresa. Pel que fa a la taxa de pobresa severa (amb un llindar del 30 % de la mitjana) aquesta és del 7,8 %, xifra que és 0,9 punts superior a la mitjana estatal. En valors absoluts, ens referim a unes 86.000 persones que ingressen menys de 355 € mensuals per unitat de consum.

La Llei 4/2009, de serveis socials de les Illes Balears, diferencia les situacions de necessitat material i de recursos socials, les necessitats per manca d'autonomia, i les necessitats vinculades a les relacions socials. La cartera bàsica de serveis socials de les Illes Balears 2017-2020 (Decret 66/2016, de 18 de novembre) estableix els principis generals per a les carteres insulars i locals.

Les necessitats materials i de recursos socials s'orienten a atendre les situacions de necessitat de tipus material, vinculades amb la subsistència digna i les capacitats per assolir-la de manera autònoma. Per exemple, manca o dèficit de recursos materials, eco-

1 En termes absoluts, ens referim aproximadament a unes 270.000 persones.

nòmics i d'habitatge; dificultats per a la inserció sociolaboral o per a la inserció socioeducativa. Alguns dels recursos en aquest nivell són les prestacions no contributives, la targeta bàsica o la renda social garantida. A part, també es compta amb les prestacions bàsiques de serveis socials de les corporacions locals.

Les necessitats per manca d'autonomia són les derivades de l'edat (infants i joves), la malaltia o la discapacitat. Es tracta de situacions de manca d'autonomia (física, mental, intel·lectual o sensorial) relacionades amb la dependència² o la discapacitat (restricció, absència o diversitat de les capacitats, d'acord amb la definició de l'OMS).

La dinàmica autonomia-dependència ajuda a entendre la realitat (i les necessitats) de les persones. Els serveis i programes que preveu la cartera de serveis s'enfoquen tant al diagnòstic general —Servei de Valoració i Orientació de la Discapacitat i la Dependència— com als infants —Serveis d'Atenció Primerenca, Unitat de Diagnòstic Infantil i Atenció Primerenca de les Illes Balears (UDIAP), Servei de Desenvolupament Infantil i Atenció Primerenca (SEDIAP)—, la integració laboral de les persones amb discapacitat —en col·laboració amb el SOIB— o l'atenció a les persones amb trastorn mental greu.

Les necessitats de tipus relacional es vinculen amb la inexistència o les dificultats greus de caràcter relacional que poden generar risc al desenvolupament psicosocial de la persona. Tenen a veure amb dificultats per a la integració a l'entorn comunitari, situacions d'aïllament social, estigmatització o rebuig. A més, es consideren les dificultats i mancances en l'entorn familiar, així com la manca de compliment de les responsabilitats de suport: situacions de violència (masclista, contra els infants, contra les persones dependents), desemparament i negligència en l'atenció a persones vulnerables (infants i adolescents, gent gran, persones amb discapacitat) i aïllament per manca de xarxa familiar.

En aquest nivell, els recursos s'orienten a la integració social de persones immigrants, minories ètniques, l'atenció als joves (amb mesures de justícia juvenil, joves infractors menors de 14 anys, emancipació per a joves extutelats per l'Administració o joves en alt risc d'abandonament) i els programes de suport a les famílies (per exemple, els punts de trobada familiar).

Les actuacions en matèria de família i infància compten amb dos nivells. Per una banda, els municipis ofereixen suport a les famílies mitjançant el Pla de Prestacions Bàsiques amb informació, orientació, assessorament, servei d'ajuda a domicili, etc. Per l'altra, els municipis i els consells insulars ofereixen prestacions específiques de suport a les famílies o unitats de convivència.

D'acord amb el II Pla Integral de Suport a la Família de les Illes Balears 2015-2018 (Conselleria de Família i Serveis socials, 2015), les accions orientades a la intervenció socioeducativa familiar amb menors i les seves famílies són diverses. Trobam programes d'assessorament, orientació i formació familiar; programes de mediació; intervenció terapèutica amb infants i famílies amb problemàtica relacional o comportaments disruptius dels infants i els adolescents; educadors socials en l'àmbit de la família; atenció a perso-

2 Llei 39/2006 de promoció de l'autonomia i d'atenció a les persones en situació de dependència.

nes en risc d'exclusió social; grups de suport per a dones immigrades i en risc d'aïllament social; grups de suport per a dones amb càrregues familiars; programes d'acollida i interculturalitat, etc.

Les accions orientades específicament als menors són, entre altres, els programes d'intervenció comunitària adreçats als infants i joves que es troben en situació d'exclusió social i les seves famílies; intervenció socioeducativa en medi obert; programes d'intervenció socioeducativa com ALTER, PISE, TISOC; programa de policies tutors; serveis de prevenció, inserció, reforç escolar, ludoteques, oci i temps lliure; escoles d'estiu; prevenció de drogodependències; educació afectiva i sexual, etc.

3. Les necessitats educatives a les Balears

La inversió pública en educació ha estat una prioritat de l'estat social amb vista a la millora del benestar. L'educació es considera el pilar de les societats democràtiques, entenent que els processos democràtics de mobilitat social són el principal repte de les polítiques d'igualtat d'oportunitats a través d'un model fonamentat en els principis de l'educació pública i inclusiva (CECS, 2012).

Però quines són les principals necessitats del sistema educatiu? A les Balears, encara que hi hagi taxes d'ocupació altes, l'estacionalitat i la temporalitat de la contractació condiciona la realitat de l'alumnat i les seves famílies, també el grau de rendiment escolar i la tipologia dels itineraris formatius dels joves. És una de les comunitats autònomes amb el nivell més alt d'abandonament escolar prematur i amb el nivell més baix d'escolarització (i graduació) als estudis postobligatoris. A més, el nivell formatiu de la població adulta de les Balears és inferior a la del conjunt de l'Estat (CES, 2017a).

Les baixes taxes d'escolarització en els estudis de caràcter professional és un tret distintiu de les Balears i de tot l'Estat que ens situa en una posició diferenciada respecte als països del nostre entorn. El nivell d'estudis de la població d'entre 25 i 64 anys a les Balears (també a Espanya) mostra diferències percentuals significatives respecte a les mitjanes internacionals al nivell de segona etapa de l'educació secundària (CES, 2017b).

Aquesta realitat fa palesa la necessitat d'un impuls a la formació professional, així com de connexió entre el sistema educatiu i el productiu (CES, 2014). En aquest sentit, també cal atendre als efectes que pot provocar el grau de qualificació de l'oferta de feina sobre les trajectòries educatives. D'acord amb dades d'INE (2016), fent una anàlisi entre comunitats autònomes, hi ha una clara correlació entre el nivell de qualificació de l'ocupació i l'abandonament educatiu. A les Balears aquesta anàlisi ens situa en una posició de desavantatge, amb un baix nivell d'ocupació qualificada i un alt nivell d'abandonament dels estudis.

A més, el fracàs i l'abandonament escolars es concentren en aquella part de l'alumnat amb més dificultats sociofamiliars. Per tant, són problemàtiques que no podem desvincular del grau d'equitat del mateix sistema educatiu. Les recomanacions que la Unió Europea estableix en el *Marc estratègic d'educació i formació* (2020) preveuen la necessitat de reduir l'alta taxa d'abandonament escolar prematur, l'ampliació de l'escolarització en

el primer cicle d'educació infantil i la millora del rendiment en les àrees instrumentals bàsiques.

El sistema educatiu té un repte fonamental: atendre les situacions de més vulnerabilitat, preservant els principis de l'educació inclusiva. Pel que fa a l'educació obligatòria, la prevenció és imprescindible i s'han de prioritzar les mesures abans de l'inici de les problemàtiques, ja que és a l'educació primària quan comencen a manifestar-se alguns dels problemes que finalment deriven en fracàs escolar a l'ESO. Un exemple és la repetició de curs, una mesura que, més que millorar el rendiment de l'ensenyament augmenta les desigualtats educatives, ja que fa créixer la possibilitat d'abandonament escolar i redueix la realització de les expectatives i les oportunitats educatives. El percentatge d'alumnat repetidor a les Balears (també en el conjunt de l'Estat) és dels més elevats de la Unió Europea.

Però, ¿com es pot avançar la detecció primerenca de problemes d'aprenentatge i atendre de manera ajustada les necessitats específiques? Juntament amb la suficient capacitat dels equips docents i d'orientació dels centres, és necessari intensificar les estratègies per millorar el rendiment (CES, 2015; CES, 2017a; CES, 2017b). Cal atendre les necessitats específiques; cuidar les ràtios d'alumnat per aula i professor; afavorir l'aprenentatge per competències, els agrupaments flexibles i la programació multinivell dins el marc d'un pla específic de suport als alumnes que promocionen amb dèficits competencials (IAQSE, 2018b). També cal incidir sobre l'ensenyament orientat a la resolució de problemes i les capacitats per a la recerca d'informació, crear les condicions per fer explicacions més adaptades i facilitar la comprensió, el treball col·laboratiu, les metodologies contextualitzades, l'aprenentatge actiu, social significatiu i afectiu (Ballester, 2016).

Específicament, els programes d'atenció a la diversitat són una alternativa per a flexibilitzar els itineraris als alumnes amb trajectòries de fracàs escolar i risc d'abandonament. Actualment, el Programa per a la Millora de l'Aprenentatge i el Rendiment Escolar (PMAR) es destina a alumnes de primer o segon d'ESO que han repetit algun curs i l'equip docent valora que no es troben en condicions de promocionar per la via ordinària. Es tracta d'alumnat que presenta dificultats d'aprenentatge significatives i no atribuïbles a la manca d'estudi o esforç. El programa proposa l'aplicació d'una metodologia específica i alternativa als continguts i les activitats de caràcter general perquè els alumnes que hi participin es puguin incorporar a quart curs de l'ESO per la via ordinària. En aquesta modalitat de programa cal evitar la segregació i els entrebancs que poden suposar els canvis metodològics entre els itineraris ordinari i específic (Amer *et al.*, 2016).

Per la seva part, els programes d'intervenció socioeducativa (ALTER i PISE) atenen les dificultats per a la inserció laboral de joves amb dificultats sociofamiliars i de rendiment en el sistema educatiu. Aquests estudiants requereixen mesures específiques que incideixin sobre els elements formatius, d'orientació i acompanyament necessaris per evitar situacions d'exclusió social.

4. Conclusions

L'estabilitat i el benestar de les famílies estan condicionats pels recursos materials, socials i relacionals amb què compten. Aspectes com la mobilitat residencial i les estratègies familiars influeixen notablement sobre la trajectòria educativa dels infants. A més, el conflicte intrafamiliar intensifica les dinàmiques erràtiques i dificulta la consistència de les estratègies familiars. Però, què es pot fer perquè les estratègies familiars siguin més adaptatives i ajudin a prevenir situacions de pèrdua d'oportunitats? Com es pot evitar la transmissió intergeneracional de la pobresa? D'entrada, la millora de la dinàmica familiar i els processos d'enfortiment familiar augmenten la consistència de les estratègies familiars. En aquest sentit, cal realçar el disseny de polítiques i la promoció dels espais, projectes i pràctiques que ajudin a activar les oportunitats i a reorientar les estratègies i les dinàmiques familiars. En primer lloc, i des del punt de vista de la cobertura de les mancances materials, cal garantir una xarxa de seguretat de les famílies: des de les prestacions no condicionades fins a les rendes d'emancipació, d'inserció laboral de desocupació o ajudes a la dependència. En segon lloc, des de la perspectiva de la dinàmica de les necessitats, l'activació de les oportunitats requerirà serveis generals educatius, socials, comunitaris, de prevenció universal i, també, de dispositius de suport específic per a les situacions de major vulnerabilitat.

Augmentar la capacitat adaptativa de les famílies i el seu apoderament pot ajudar-les a prendre decisions conscients i a adoptar un rol participatiu i autònom que ajudi al desenvolupament personal i familiar. De fet, no es tracta tant de comptar amb més oportunitats sinó de saber aprofitar i optimitzar les existents.

La tasca preventiva en la infància és una forma d'evitar dificultats adaptatives durant l'adolescència i la joventut. En aquest sentit, l'aproximació a les famílies i la millora de les seves competències educatives i relacionals és una estratègia preventiva fonamental. L'enfocament de la competència familiar (Orte, Ballester i March, 2013) ofereix l'abordatge d'aquests aprenentatges a través de programes de prevenció basats en l'evidència i adreçats al conjunt de la família: progenitors, infants i joves. Paral·lelament, les intervencions educatives en el lleure, es converteixen en una estratègia educativa fonamental per al desenvolupament i el benestar dels infants; també suposen un recurs per a la conciliació dels temps escolars, laborals i familiars. Les metodologies actives i participatives de l'educació en el lleure permeten treballar els valors de la responsabilitat, l'autonomia, la ciutadania i la convivència.

Les situacions de violència i les conductes problemàtiques fan palesa la necessitat de transformar l'entorn educatiu en un espai de convivència intercultural i d'aprenentatge de valors cívics. Des del punt de vista preventiu els programes de suport a la convivència escolar es converteixen en un recurs imprescindible, basat en la construcció de relacions fonamentades en el respecte, la responsabilitat i els principis bàsics de la participació. Concretament, pel que fa a les situacions de violència i vulnerabilitat en l'entorn digital, cal implementar accions formatives i de prevenció que ajudin a establir vincles i a fer un bon ús dels recursos tecnològics i de les xarxes socials.

L'àmbit educatiu ocupa un lloc central en el debat sobre l'equitat i la igualtat d'oportunitats. La desigualtat d'oportunitats educatives i l'abandonament educatiu primerenc són l'element visible de la desigualtat (Ayala i Ruiz-Huerta, 2018). Aquest escenari fa que l'educació i la prevenció siguin elements cabdals per a la inclusió social. La intersecció entre línies d'actuació orientades a la intervenció i la prevenció (en termes de promoció de la convivència i prevenció del conflicte, entre infants i joves) impliquen un abordatge interinstitucional que tengui en compte les àrees de serveis socials, educació, joventut i salut.

Aquesta interrelació obliga a afavorir la dimensió comunitària i local de les intervencions socioeducatives: la prevenció en els espais d'atenció primària es converteix en un eix referencial de les polítiques de benestar que integri diverses àrees de l'administració pública, el tercer sector i la societat civil en general. La prevenció comunitària permet la promoció educativa, laboral i de la salut, al mateix temps que es converteix en un espai idoni per a la detecció de desigualtats i situacions de risc de les famílies. Els espais socioeducatius es converteixen en un potencial per a promoure la participació social, la defensa dels drets, els valors i el benestar social.

5. Bibliografia

Amer, J., Mir, A. i Félix, M. 2016. Dels programes de diversificació curricular (PDC) als programes de millora de l'aprenentatge i el rendiment (PMAR) canvi de nom i qualque cosa més? *Anuari de l'Educació de les Illes Balears, 2017*. Palma: 122-135.

Ayala, L. i Ruiz-Huerta, J. 2018. *3er Informe sobre la desigualdad en España*. Madrid: Fundación Alternativas.

Ballester, Ll. 2016. Los retos sociales y educativos actuales de la escuela. A: March, M. i Orte, C. (coord.). *La pedagogía social y la escuela. Los retos socioeducativos de la institución escolar en el siglo XXI*. Barcelona: Octaedro, p. 85-104.

Ballester, Ll. 1999. *Las necesidades sociales*. Madrid: Síntesis.

CECS. 2012. *Informe España 2012. Una interpretación de la realidad social*. Madrid: Centro de Estudios del Cambio Social-Fundación Encuentro.

Consejo Económico y Social de España. 2013. Calidad de vida y protección social. *Memoria sobre la situación socioeconómica y laboral de España 2013*. Madrid: Consejo Económico y Social de España.

Consejo Económico y Social de España. 2014. Calidad de vida y cohesión social. *Memoria sobre la situación socioeconómica y laboral España 2014*. Madrid: Consejo Económico y Social de España, p. 425-656.

Consejo Económico y Social de España. 2015. Calidad de vida y cohesión social». *Memoria sobre la situación socioeconómica y laboral España 2015*. Madrid: Consejo Económico y Social de España, p. 465-692.

Consejo Económico y Social de España. 2017. Calidad de vida y cohesión social. *Memoria sobre la situación socioeconómica y laboral España 2016*. Madrid: Consejo Económico y Social de España, p. 490-713.

Consell Econòmic i Social de les Illes Balears. 2015. *II Pla Integral de Suport a la Família de les Illes Balears 2015-2018*. Palma. Govern de les Illes Balears.

Consell Econòmic i Social de les Illes Balears. 2017. Educació a les Illes Balears. *Memòria socioeconòmica i laboral 2017*. Palma: Consell Econòmic i Social de les Illes Balears, p. 655-698.

Galtung, J. 1990. International development in human perspective. A: Burton, J.W. (ed.) *Conflict. Human Needs Theory*. Londres: Macmillan, p. 301-335.

IAQSE. 2018. *La repetició escolar a l'educació primària: causes i efectes*. Palma: Conselleria d'Educació i Universitat del Govern de les Illes Balears. Institut d'Avaluació i Qualitat del Sistema Educatiu de les Illes Balears.

Instituto Nacional de Evaluación Educativa. 2017. *Panorama de la Educación. Indicadores de la OCDE 2017*. Madrid: Ministerio d'Educació, Cultura i Esport.

Llei 29/2006, de 14 de desembre, de promoció de l'autonomia personal i atenció a les persones en situació de dependència.

Llei orgànica 8/2013, de 9 de desembre, per a la millora de la qualitat educativa (LOMCE).

Llano Ortiz, J.C. 2018. *Estado de la pobreza. Seguimiento del indicador de riesgo de pobreza y exclusión social en España 2008-2016 (7º informe, 2017)*. Madrid: EAPN-Espanya.

Marshall, T.H. i Bottomore, T. 1998. *Ciudadanía y clase social*. Madrid: Alianza.

ONU. 1990. *Human development report*. PNUD/Oxford University Press.

Orte, C., Ballester, L. i March, M. 2013. El enfoque de la competencia familiar, una experiencia de trabajo socioeducativo con familias. *Pedagogia Social. Revista Interuniversitaria*, 21: 13-37.

Reglero, M. 2017. Pobreza y exclusión social. A: Merino, R. i De la Fuente, G. (coord.) (2007). *Sociología para la intervención social y educativa*. Madrid: Editorial Complutense; Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 243-263.

Titmuss, R.M. 1981. *Política Social*. Barcelona: Ariel.